

ГРАМАТИКАТА В РЕЧНИКА – ПРЕДСТАВЯНЕ НА ОПТАТИВНИ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИТЕ РЕЧНИЦИ

Abstract: The article discusses Bulgarian optative constructions as: *гледа ми се (филм), доспива ми се / доспи ми се, приревава ми се / приреве ми се* to see how these constructions are recognized in modern dictionaries. Material from 8 different latest dictionary of modern Bulgarian was compared with data from the Bulgarian National Corpus. It was found that dictionaries include several times less optative constructions than are used in speech. Dictionaries present mainly optative constructions with derivates verb as *прияжда ми се* while in speech dominated optative constructions with non-derivated verb as *пътува ми се*.

Kew words: optative constructions in Modern Bulgarian, lexicographical description

Предмет на настоящето изследване са българските оптативни конструкции от типа *гледа ми се (филм), доспива ми се / доспи ми се, приревава ми се / приреве ми се*. Цел на изследването е да се провери върху достатъчно пълен и обхванат материал дали и как се отразяват оптативните конструкции в речниците на българския език.

На оптативните конструкции се отделя повече внимание в изследванията по българска граматика от последните 15–20 години, срв. напр. Пенчев 1998: 146–157; Малджиева 2003: 75–87; Малджиева 2004: 129–143; Коева 2005: 120–121, 123–124; Ницолова 2008: 240–241, 246; Малджиева 2009: 120–121; Иванова 2009: 291–292. Тези конструкции се описват от различни гледни точки, в различна степен на пълнота и чрез разнообразен теоретичен апарат, което води до известни разлики в таксономичното им определяне и в интерпретацията на граматичната им същност¹.

В настоящето изследване под оптативни конструкции разбираме конструкции с девербален глагол, образуван от глагол със следните селективните ограничения: външен аргумент Агенс или Експериентор с признак [+одушевеност]; първи вътрешен аргумент Тема с признак [-одушевеност] или липса на първи вътрешен аргумент. Такива оптативни конструкции имат следните характеристики:

В семантичен план. Оптативната конструкция има сложна семантична структура. Тя представя две ситуации. Актуалната ситуация е свързана със семантиката ‘желание да се извърши назованото действие’. Възможната ситуация е описана чрез назованото действие. Именно това причислява оптатив-

ните конструкции към средствата за изразяване на модалност. В българския език съществуват различни по семантика и еднакви по форма конструкции от глагол в 3 л. + кратко дателно лично местоимение + *се*. Към оптативните причисляваме само тези, които имат описаната сложна семантична структура с актуална семантика ‘желание да се извърши назованото действие’. Конструкции като *повдига ми се, гади ми се, присънва ми се / присъни ми се* въпреки формалната прилика не са оптативни по семантични причини.

Във формален план. Оптативната конструкция има винаги тричленна структура: глагол в 3 л. + кратко дателно лично местоимение + *се*. Глаголът е с дефективна персонална парадигма и се реализира само в трето лице. Номералната парадигма се определя от формалните особености на изходния глагол. При преходен изходен глагол глаголът в оптативната конструкция има пълна номерална парадигма, напр. *решава ми се задача – решават ми се задачи; книгата (не) ми се дава – толкова пари (не) ми се дават; гледа ми се нов филм – гледат ми се нови филми*. При това възможността за пълна номерална парадигма следва особеностите на преходността на изходния глагол. Ако този глагол има и абсолютна употреба, напр. *ям по много*, производната оптативна конструкция се реализира само в единствено число: *яде ми се по много*. Краткото дателно местоимение посочва субекта на желанието от актуалната ситуация и представя аргумент със семантична роля Експериентор. В изходния глагол този аргумент задължително присъства като външен аргумент със семантични роли Агенс или Експериентор.

Изразяването на семантиката ‘желание да се извърши назованото действие’ не може да се припише самостоятелно на нито един от елементите на оптативната конструкция. Семантиката се носи комплексно от третоличната глаголна форма, кратката дателна клитика със семантична роля Експериентор и възвратната клитика *се*. Всеки от тези елементи има свой принос в изразяването на оптативността.

В словообразователен план. Разграничаваме два словообразователни типа: обикновени оптативни конструкции и оптативни конструкции с префиксално произведен глагол².

Глаголът в обикновените оптативни конструкции съответства на непрефигиран или префигиран изходен глагол, напр. *идва ми се – идвам; говори ми се – говоря; играе ми се – играя; пътува ми се – пътувам; заяжда ми се – заяждам се, повръща ми се – повръщам; разхожда ми се – разхождам (се)*.

Глаголът в оптативните конструкции с префиксално произведен глагол се образува чрез трите представки *до-*, *при-* и *от-* и функционира само в конструкцията със семантика ‘желание да се извърши назованото действие’³: *допива ми се/допие ми се, приспива ми се/приспи ми се, отяжда ми се/отяде ми се*. В семантичен план към основната за оптативната конструкция семантика ‘желание да се извърши назованото действие’ представките *до-* и *при-* добавят сема ‘начало’, срв. *пие ми се – допие ми се; припие ми се*, а представката *от-* добавя сема ‘не (отрицание)’, срв. *яде ми се – отяжда ми се*⁴. Глаголите с

представки *до-* и *при-* принадлежат към ингресивния начин на действие, а глаголите с представка *от-* – към финитивния начин на действие (Иванова 1974: 51–52, 94, 107). Според К. Иванова опативната (дезидеративната по нейна терминология) семантика не се носи от представката (Иванова 1974: 55).

За целта на настоящото изследване в няколко етапа беше проследено отразяването на опативните конструкции в различни актуални речници на българския език, съставени/редактирани и издадени през последните 15–20 години. (За всички данни вж. Приложението в края на статията.)

1 етап. Бяха извлечени опативните конструкции, регистрирани в последните два речника на българския език: *Официалния правописен речник* (ОПРБЕ) и *Обратния речник* (ОРБЕ). Бяха извлечени регистрираните в *Българския национален корпус* (БНК) опативни конструкции. Сравнението между двете групи данни показва следното.

В ОПРБЕ и ОРБЕ са включени опативни конструкции с префиксално произведен глагол (над 95% от извлечения материал), основно с представки *до-* и *при-*: *додрямва ми се/додреме ми се, допушва ми се/допуши ми се, поприщява ми се/поприще ми се, припива ми се/припие ми се*; конструкциите с глагол с представка *от-* са само *отщява ми се/отще ми се* и *отяжда ми се/отяде ми се*. Обикновените опативни конструкции (едва 5 % от извлечения материал) в двата речника са три: *ляга ми се, спи ми се* и *яде ми се*.

Данните от БНК показват различна картина. В българските текстове обикновените опативни конструкции се срещат над два пъти повече. Опативните конструкции с префиксално произведен глагол са по-редки, като много от включените в двата последни речника не фигурират в БНК, напр. *добълва ми се, додремва ми се* и *додрямва ми се/додреме ми се, доплаква ми се/доплаче ми се, припушва ми се/припуши ми се* и т.н.

2 етап. Другите актуални речници на българския език бяха обособени в две групи: правописни и тълковни. В групата на правописните речници влязоха: *Нов правописен речник* (НПР), *Правописен речник на българския език* (ПРБЕ) и *Речник за правоговор, правопис и пунктуация* (РППП). ПРБЕ е първият български речник, базиран на голям електронен корпус – Бултрибанк (ПРБЕ 2003: 5). РППП е първият български речник, при който са използвани компютърните технологии при обработката на словника и словоизменителните образци (РППП 1998: 9). По отношение на първата група речници беше любопитно да се проследи дали има промяна в отразяването на опативните конструкции в две последователни съвременни издания на правописния речник на Института за български език (НПР и ОПРБЕ) и дали използването на високи технологии и голям корпус влияе върху отразяването на опативните конструкции.

Материалът, извлечен от НПР, съвпада почти напълно с материала, извлечен от ОРБЕ и ОПРБЕ и по същия начин се различава от данните в БНК.

В РППП като цяло има по-малко опативни конструкции в сравнение с ОРБЕ и ОПРБЕ, но представянето им има същия характер: категорично преобладават опативните конструкции с префиксално произведен глагол.

В ПРБЕ са включени само няколко оптативни конструкции, повечето също с префиксално произведен глагол: *спи ми се, плаче ми се, доие ми се, приисква ми се/прииска ми се, пристива ми се/присти ми се*.

3 етап. За да проследим в каква степен лексикографската обработка на българския език се отразява на представянето на оптативните конструкции като актуални тълковни речници разгледахме: *Речник на българския език*, т. 1–14 (РБЕ), *Съвременен тълковен речник* (СТР) и *Български тълковен речник* (БТР).

Съставът на оптативните конструкции с префиксално произведен глагол в БТР и РБЕ съвпада с този от ОРБЕ и ОПРБЕ с незначителни разлики. В СТР са представени по-малък брой оптативни конструкции с префиксално произведен глагол: *доисква ми се/доиска ми се, доплаква ми се/доплаче ми се, достива ми се/достипи ми се, доще ми се/дощява ми се, дояжда ми се/дояде ми се, приисква ми се/прииска ми се, приисква ми се/прииска ми се, прищява ми се/прище ми се*. От трите обикновени оптативни конструкции от ОРБЕ и ОПРБЕ: *ляга ми се, спи ми се* и *яде ми се* в БТР и РБЕ присъства по една, а в СТР – нито една.

Сравнението на тълковните речници с материала от БНК показва същото съотношение, както и при правописните речници: в БНК преобладават обикновените оптативни конструкции, а в тълковните речници – оптативните конструкции с префиксално произведен глагол. От всичките над 40 обикновени оптативни конструкции от БНК в тълковните речници присъстват само незначителна част: в БТР – *играе ми се, иска ми се, спи ми се, ще ми се*; в СТР – *иска ми се, спи ми се, ходи ми се*; в РБЕ – *вярва ми се, иска ми се, пие ми се*⁵.

Очевидна е и разликата в лексикалния състав на представените в различните тълковни речници обикновени оптативни конструкции.

Оптативните конструкции с префиксално произведен глагол са представени еднотипно в разглежданите три тълковни речника – чрез самостоятелна заглавка и лексикална дефиниция. Представянето на обикновените оптативни конструкции в тълковните речници обаче е различно. В БТР и СТР тези конструкции са включени в речниковата статия на произвеждащия глагол, но е посочено оптативното им лексикално значение. В РБЕ конструкциите са оформени като самостоятелни речникови статии.

Наблюденията върху отразяването на оптативните конструкции в българските речници може да се обобщят в няколко пункта.

Всички речници отразяват нещо по-различно от това, което се среща в българските текстове. Оптативните конструкции в речниците и в БНК се различават както по тип, така и по лексикален състав.

Оптативните конструкции с префиксално произведен глагол в речниците представляват почти еднакъв списък. Изключение правят РППП, ПРБЕ и СТР, които почти не включват оптативни конструкции.

Обикновените оптативни конструкции в речниците присъстват в минимален обем, въпреки че те са много по-чести в текстовете по данни от БНК.

Всички изследвани речници включват по няколко опативни конструкции от този тип, но в повече от един речник се срещат само конструкциите *излиза ми се*, *играе ми се*, *спи ми се* и *ляга ми се*, като последната не се среща в данните от БНК.

Лексикографското представяне на опативните конструкции в българския език е свързано и с граматическата им интерпретация. Досега тези конструкции остават недостатъчно пълно проучени и са обект на интерпретация от различни теоретични гледни точки. Този факт се проявява също и при представянето на опативните конструкции в българските речници.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Анализ на подходите в описанието на опативните конструкции вж. у Димитрова 2010: 25–27.
- ² Й. Пенчев посочва, че опативни конструкции се образуват и от невъзвратни, и от възвратни глаголи (Пенчев 1998: 154). С. Коева отбелязва, че личните глаголи рефлексива тантум не образуват опативни диатези поради факта, че външният им аргумент не е Агенс (Коева 2005: 121, 124). Възможността за образуване на изречения като *Не ми се смее на тѣти вицове*; *Гордее му се с успеха, но се стеснява* показва, че опативни конструкции могат да се получат и от възвратни глаголи с външен аргумент Експеридентор.
- ³ На префиксално производния опативен глагол формално може да съответства неопативен глагол, напр. *дояждам/доям* и *дояжда ми се/дояде ми се*, *приспивам/приспя* и *приспива ми се/приспи ми се*. Разликата по начин на действието между опативния и неопативния глагол доказва, че това са лексеми, които са резултат от различни словообразователни процеси.
- ⁴ Глаголите с представки *при-* и *от-* могат да бъдат допълнително префигирани с представка *по-*, като това не променя опативната семантика на конструкцията, срв.: *попридремва ми се* и *попридрямва ми се/попридреме ми се*; *поотпява ми се/поотпце ми се*.
- ⁵ За думите след буква П няма информация, което е отразено и в Приложението със знак 0.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова 2010:** Димитрова, М. Българските опативни конструкции в езика и речта: някои наблюдения. // *XV Державинские чтения: Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики: Материалы XXXIX Международной филологической конференции, 16–18 марта 2010 г., Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбУ, с. 25–34.
- Иванова 1974:** Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. София: БАН.
- Иванова 2009:** Иванова, Е. *Сопоставительная болгарско-русская грамматика. Т. 2. Синтаксис*. София: Велес.

- Коева 2005:** Коева, С. Синтактични трансформации. // *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. София: Сема РШ, с.106–139.
- Малджиева 2003:** Maldijeva, V. *Modalność: hipotetyczność, irrealność, optatywność i imperatywność, warunkowość. Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska*. Т. VI. Cz. 3. Warszawa: SOW i Wydawnictwo UMK.
- Малджиева 2004:** Малджиева, В. VI том на БПСГ, ч. 3: Модалност: хипотетичност, иреалност, опативност и императивност, условност. // *Българо-полски граматични студии. Том VII. Справочник по академичната Българско-полска съпоставителна граматика*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 129–143.
- Малджиева 2009:** Малджиева, В. Български език. // Малцијева, В., З. Тополинска, М. Ђукановић, П. Пипер. *Јужнословенски језици: граматичке структуре и функције*. Београд: Београдска књига, с. 19–141.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив.

ИЗТОЧНИЦИ

- БНК:** *Български национален корпус* <www.ibl.bas.bg/BGNC_bg.htm; <http://search.dcl.bas.bg/>>
- БТР:** *Български тълковен речник*. Андрейчин, Л. и др. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1995.
- НПР:** *Нов правописен речник*. София: Хейзъл, 2002.
- ОПРБЕ:** *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета, 2012.
- ОРБЕ:** *Обратен речник на българския език*. София: Изток-Запад, 2011.
- ПРБЕ:** Попов, Д., К. Симов, С. Видинска, П. Осенова. *Правописен речник на българския език*. София: Наука и изкуство, 2003.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. 1–14. София: АИ „Проф. М. Дринов“. 1977–2012.
- РППШ:** Попов, Д., К. Симов, С. Видинска. *Речник за правоговор, правопис и пунктуация*. София: Атлантис КЛ, 1998.
- СТР:** Буров, С., В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. *Съвременен тълковен речник*. Велико Търново: Елпис, 1994.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Обикновени оптативни конструкции

ОПРБЕ	ОРБЕ	НПР	ПРБЕ	РППП	РБЕ	СТР	БТР	БНК
-	-	-	-	-	-	-	-	бие ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	виси ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	връща ми се
-	-	-	-	-	вярва ми се в 1. значение	-	-	вярва ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	гледа ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	говори ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	дава ми се
-	-	-	-	-	-	-	дреми ми се	-
-	-	-	-	-	-	-	-	задава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	занимава ми се
-	-	-	-	-	играе ми се	-	В: играя	играе ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	излиза ми се
-	-	-	-	-	иска ми се	В: искам	В: искам	иска ми се
ляга ми се	ляга ми се	ляга ми се	-	-	ляга ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	мисли ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	мъкне ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	остава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	оставя ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	отива ми се
-	-	-	-	-	пие ми се	-	-	пие ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	пише ми се
-	-	-	плаче ми се	(плаче ми се)*	плаче ми се	-	-	плаче ми се
-	-	-	-	-	повръща ми се	-	-	повръща ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	поиска ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	помисля ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	посака ми се

-	-	-	-	-	-	-	-	прави ми се
-	-	-	-	-	прибере ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	прибира ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	пуши ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	пътува ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	работи ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	разделя ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	разхожда ми се
-	-	-	-	(реве ми се)*	-	-	-	реве ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	решава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	седи ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	слуша ми се
спи ми се	спи ми се	спи ми се	спи ми се	спи ми се	0	В: спя	В: спя	спи ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	танцува ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	тренира ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	тръгва ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	учи ми се
-	-	-	-	-	0	В: ходя	-	ходи ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	чете ми се
-	-	-	-	-	0	В: ща	-	ще ми се
-	-	яде ми се	-	-	0	-	-	яде ми се

* Лексемите не са включени в словниковата част на РППП, но присъстват в справочната част като примери към словоизменителните образци.

2. Оптативни конструкции префиксално произведен глагол

ОПРБЕ	ОРБЕ	НПР	ПРБЕ	РППШ	РБЕ	СТР	БТР	БНК
-	-	-	-	-	доака ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	доаква ми се	-	-	-
добълга ми се	добълга ми се	добълга ми се	-	(добълга ми се)	добълга ми се	-	добълга ми се	-
-	-	-	-	-	довива ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	довие ми се	-	-	-
-	-	догади ми се	-	-	-	-	догади ми се	-
-	-	догажда ми се	-	-	-	-	догажда ми се	-
додреме ми се	додреме ми се	додреме ми се	-	додреме ми се	додреме ми се	-	додреме ми се	-
додрямва ми се и додремва ми се	додрямва ми се и додремва ми се	додрямва ми се и додремва ми се	-	додрямва ми се и додремва ми се	додрямва ми се	-	додрямва ми се и додремва ми се	-
-	-	-	-	-	долъвка ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	долъвква ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	долъвче ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	доженва ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	дожени ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	дозобва ми се	-	-	-

попридрямва ми се и попридремва ми се	придрямва ми се и придремва ми се	-	придрямва ми се и придремва ми се	придрямва ми се и придремва ми се	-	придрямва ми се и придремва ми се	придрямва ми се и придремва ми се	-	В: придрямвам	-
прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	В: приискам	прииска ми се
приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	В: приискавам	приискава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
припива ми се	припива ми се	-	припива ми се	припива ми се	-	припива ми се	припива ми се	припива ми се	припива ми се	-
припие ми се	припие ми се	-	припие ми се	припие ми се	-	припие ми се	припие ми се	припие ми се	припие ми се	-
припикава ми се	припикава ми се	-	припикава ми се	припикава ми се	-	припикава ми се	припикава ми се	-	В: припикавам	-
припикае ми се	припикае ми се	-	припикае ми се	припикае ми се	-	припикае ми се	припикае ми се	-	В: припикавам	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	приписва ми се
-	-	-	-	-	-	-	припишка ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	припишка ми се	-	-	-
приплаква ми се	приплаква ми се	-	приплаква ми се	приплаква ми се	-	приплаква ми се	приплаква ми се	-	В: приплаквам	приплаква ми се
приплаче ми се	приплаче ми се	-	приплаче ми се	приплаче ми се	-	приплаче ми се	приплаче ми се	-	В: приплаквам	приплаче ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	приповръща ми се
припушва ми се	припушва ми се	-	припушва ми се	припушва ми се	-	припушва ми се	припушва ми се	-	припушва ми се	-

припуши ми се	припуши ми се	припуши ми се	-	припуши ми се	припуши ми се	-	припуши ми се	-
-	-	-	-	припее ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	припява ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	приработва ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	приработи ми се	-	-	-	-
приревава ми се	приревава ми се	приревава ми се	-	приревава ми се	-	-	В: приревавам	-
приреве ми се	приреве ми се	приреве ми се	-	приреве ми се	-	-	В: приревавам	-
приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	-	В: приспивам	приспи ми се
приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	-	В: приспивам	приспива ми се
-	-	-	-	приходи ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	прихожда ми се	-	-	-	-
прище ми се	прище ми се	прище ми се	-	прище ми се	прище ми се	прище ми се	прище ми се	прище ми се
прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се	-	прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се
-	приядва ми се	-	-	-	-	-	-	-
прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се	-	прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се
прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се	-	прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се